

Rocznik Sławistyczny, t. LXXI, 2022

ISSN 0080-3588

DOI: 10.24425/rslaw.2022.142767

Adam Fałowski*

Uniwersytet Jagielloński
Kraków

Kontynuacja badań polsko-wschodniosłowiańskiego pogranicza językowego

Rec: Dorota Krystyna Rembiszewska, Janusz Siatkowski, **Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe**. Część 2. – Warszawa: Uniwersytet Warszawski – Wydział Polonistyki: Instytut Sławistyki Zachodniej i Południowej, 2021. – 441 s.

Cześć pierwsza o tym samym tytule ukazała się w roku 2018. Została ona bardzo szczegółowo omówiona w recenzji Tadeusza Lewaszkiewicza (2020), zamieszonej w „Roczniku Sławistycznym”. Część druga, która stała się przedmiotem niniejszych uwag stanowi kontynuację badań nad tytułową problematyką. Uznałem za niecelowe powtarzanie w tym miejscu niektórych informacji, zawartych w recenzji T. Lewaszkiewicza. Dotyczy to na przykład prezentacji sylwetek autorów omawianej publikacji, charakteryzowania ich bogatego dorobku naukowego i ważnych dla językoznawstwa słowiańskiego osiągnięć badawczych. Pod tym względem moja opinia nie odbiega od tego, co przedstawił w swojej recenzji poznański sławista. Podobnie, gdy chodzi o założenia teoretyczno-metodologiczne interesującej nas pracy oraz praktyczną realizację tychże, przyłączam się do licznych pochwał wyrażanych wielokrotnie na łamach

* Adam Fałowski, Professor, Institute of Eastern Slavonic Studies, Jagiellonian University, Kraków, Poland.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3836-2221>.

e-mail: adam.falowski@uj.edu.pl.

„Rocznika Slawistycznego” przez T. Lewaszkiewicza, a ostatecznie tak przez niego uogólnionych w *Podsumowaniu*: „Omówiona i zrecenzowana książka może być uznana nie tylko za zbiór studiów wyrazowych, ale również za monograficzne opracowanie leksykalnych kontaktów językowych na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim. [...] Publikacja ta – ze względu na zalety materiałowe i teoretyczno-metodologiczne – powinna być w językoznawstwie słowiańskim wzorem w badaniach nad gwarowymi pograniczami językowymi” (Lewaszkiewicz 2020: 220–221).

Autorom przyświeca niezmiennie ten sam cel: odróżnienie rzeczywistych zapożyczeń wschodniosłowiańskich od polskich archaizmów, którym należałoby przypisać status paraleli, zbieżności, nawiązań, czy też innowacji polsko-ruskich powstałych na wymienionym pograniczu i podtrzymanych wskutek interferencji języków ruskich. Podkreślają oni przy tym, że bardzo często nie są w stanie podjąć jednoznacznej decyzji w tej kwestii, a co za tym idzie, niemożliwe staje się definitywne rozstrzygnięcie, czy dany wyraz należy uznać za pożyczkę wschodniosłowiańską, czy za rodzimy archaizm.

Tak więc w rozdziale zatytułowanym *Studia wyrazowe* (s. 18–302) stanowiącym zasadniczą część omawianej pracy przedstawiono minimonografie (powtarzam za T. Lewaszkiewiczem) następujących wyrazów, będących jednocześnie tytułami podrozdziałów: **bonda, bondka** ‘mały bochenek chleba (z resztek ciasta)’ i wyrazy współrdzenne; **cedzilka, cedzilko** ‘płótno/szmata do cedzenia mleka’; **cot** ‘liczba parzysta’ i **liszka** ‘liczba nieparzysta’; **czapigi, czepigi** ‘uchwyt, rękojeść pługa’; **czugun, czuhun, czygun, czyhun** ‘żeliwo’, ‘garnek żeliwny’; **dubas** ‘szkuta’, ‘niewielki statek rzeczny’; **dziaha, dziażka** ‘pasek do spodni’, **dziażyć** ‘bić, batożyć’, ‘biec, spieszyć się’, ‘lać’ (o deszczu); galareta z mięsa: **cholodziec** ‘galareta mięsna’, ‘chłodnik’, **drahle, dragle, dryhle, drygle** i pochodne, **hyżki, hyszki** ‘galareta mięsna’, **kwaszenina** ‘galareta mięsna’, **studzienina, studzieniec** i pokrewne ‘galareta mięsna’; **had** ‘zwierzę budzące obrzydzenie’, **hydzić się** ‘brzydzić się’, ‘gardzić czymś’, ‘lekceważyć coś’ i wyrazy współrdzenne; **holopa** ‘duża niezgrabna noga’, ‘udo’, ‘człowiek negatywnie oceniany z powodu swojego wyglądu, niezdarność, głupota’; **huba, hubka** 1. bot. ‘grzyb na drzewach, Polyporus’, 2. ‘wysuszona huba do rozniecania ognia’, 3. ‘grzyb’; **hykać** ‘jakać się’, ‘mieć czkawkę’ i pochodne; **kaban** ‘wieprz’ i pochodne; **kaczać** ‘taczać, tarzać, przewracać’, **katulać** ‘taczać’, ‘toczyć coś okrągłego’ i pochodne; **kaczan, koczan** ‘głęb kapusty’, ‘kolba kukurydzy’, ‘ogryzek jabłka’; **kałamucić** ‘mącić, mieszać’, **kałamutny** ‘mętny, bałamutny’; **kałatać** ‘stukać’, **kałatajło** ‘dzwonek zwieszany krowom na pastwisku’, **kołotucha** ‘potrawa’, **kołotuszka** ‘tłuczek’ i pokrewne; **kindziuk** ‘żołądek, brzuch’, ‘wędlna – wędzony żołądek świni nadziany mięsem wieprzowym’; **kipiątek** ‘wrzątek, ukrop’; **koczerga, koczarga, koczerha** i **kociuba** ‘urządzenie do wygarniania węgla z pieca chlebowego’, ‘pogrzebacz’; **koniuszyna** ‘koniczyna’, **koniusznia, koniusznik** ‘stajnia’; **korcić** ‘nie dawać spokoju, niepokoić, trapić’, dziś przede wszystkim ‘nęcić, kusić’;

kosiec ‘kosiarz’, **żeniec** ‘żeńca’, **źnieja** ‘żniwiarka’, **siewiec** ‘siewca’; **kozytać** ‘łaskotać, łechtać’, **kozytki** ‘łaskotki’; **kulhać** ‘kuleć’, **kulhawy** ‘kulawy’; **kułak** ‘pięść’, ‘uderzenie pięścią’, ‘bogacz wiejski’; **lastówka**, **lasztówka**, **lastówka**, **lasztówka** ‘jaskółka’; **łoszę** ‘żrebię, młody koń’, **łoszak** ‘żrebię, młody koń’, ‘mały koń tatarski’; **małanka** ‘błyskawica bez grzmotu’; **mi(e)zyniec**, **mizynek** ‘mały palec’, ‘najmłodsze dziecko, cielę, prosię, kurczę’; **niezabudka** ‘niezapominajka, *Mysotis L.*’; **otawa** ‘potraw’, ‘trawa, która wyrosła po pierwszym koszeniu’, ‘siano z drugiego koszenia’; **pacię** ‘prosie’, ‘świnka’, **paciuk** ‘wieprz’, ‘świnia’ oraz **pac**, **pacuk** ‘szczur’; **pieczonka** ‘wątroba’, **letka pieczonka**, **letka pieczenia** ‘płuca’; **pluszczyć** ‘zamykać, mrużyć oczy’; **połonik**, **opolonik** ‘warząchew, łyżka wazowa’, **prynuka**, **przynuka** ‘popędzanie’, ‘zachęta’, ‘usilne zapraszanie’, ‘przymus’, **przynukać** ‘popędzać’, ‘zachęcać’, ‘usilnie zapraszać’, ‘zmuszać’; **przewiąsło** ‘pas ze słomy do wiązania snopów zboża’; **raby** ‘pstry, pstrokaty’, ‘ospowaty’, ‘piegowaty’ i pochodne; **radno**, **radziuszka** (**radziużka**) ‘płachta, płótno, prześcieradło’, ‘płachta do noszenia trawy’, ‘kapa na łóżko’; **seroka**, **syroka**, **soroka** ‘sroka’; **skowroda** ‘patelnia’; **szczupać** ‘dotykać, macać’; **ślozy** ‘łyzy’; **świn** (**i**)**arnik**, **świniniec** ‘chlew dla świń’; **tarakan**, **torokan** ‘karaluch’ (*Blatta orientalis*), ‘prusak’ (*Blatella germanica*); **tłoka** ‘pomoc sąsiedzka w pracy (np. przy żniwach, przedzeniu lnu, darciu pierza) zakończona poczęstunkiem i zabawą’, ‘wspólne pastwisko’; **tok** ‘klepisko’, **wasilek**, **wasilka** i **wołoszka** ‘chaber, *Centaurea cyanus L.*’; **winohrad**, **winograd** ‘winnica’, ‘winorośl’, ‘winogrono’; **ženich**, **żeniuch** ‘mężczyzna zawierający małżeński’, ‘narzeczony’, ‘oblubieniec’.

Wymienione powyżej leksemy poddano bardzo szczegółowej i wszechstronnej analizie uwzględniającej aspekty geograficzne, historyczne oraz etymologiczne. Wykorzystano do tego celu ogromne zasoby źródłowe i bogatą literaturę przedmiotu, a dokładnie: utwory literackie, zbiory pieśni i inne teksty źródłowe – 44, źródła internetowe – 14, opracowania, słowniki – 576. Pozwoliło to autorom na maksymalnie ścisłe i wiarygodne ustalenia co do proveniencji badanego słownictwa gwarowego. W rezultacie tychże ustaleń możliwe staje się wyróżnienie trzech zespołów leksykalnych:

1. zapożyczenia wschodniosłowiańskie: **bonda**, **bondka**; **czugun**, **czuhun**, **czygun**, **czyhun**; **dubas**; **dziaha**, **dziażka**; **chołodziec**; **hyżki**, **hyszki**; **had**, **hydzić się**; **holopa**; **kaban**; **kaczać**; **kaczan**, **koczan**; **kałamucić**, **kałamutny**; **kałatać**, **kałatajło**, **kołotucha**, **kołotuszka**; **kindziuk**; **kipiątek**; **koczerha**, **kociuba**; **koniuszyna**, **koniusznia**; **korcić**; **źnieja**; **kulhawy**; **kułak**; **łoszę**, **łoszak**; **małanka**, **niezabudka**; **pacię**, **paciuk**, **pac**, **pacuk**; **pieczonka**, **letka pieczonka**, **letka pieczenia**; **połonik**, **opolonik**; **prynuka**; **przewiąsło**; **raby**; **radno**, **radziuszka**, **radziużka**; **soroka**; **skawroda**, **skowroda**; **szczupać**; **ślozy**; **świnarnik**; **tarakan**, **torokan**; **wasilek**, **wasilka**, **wołoszka**.

2. wyrazy rodzime (innowacje, paralele, nawiązania itp.): **czapigi**, **czepigi** (regionalizm rosyjsko-ukraińsko-słowacko-polski); **dziażyć** (lokalna innowacja); **kwazzenina** (wspólnota polsko-ruska); **studzienina**, **studzieniec** (wspólne dzie-

dziectwo); **hykać**; **koczerga**, **koczarga** (nawiązanie mazowiecko-ruskie); **kosiec** (relikt); **żeniec** (polska innowacja); **kozytać**, **kozytki** (dawna innowacja białorusko-północno-wschodniopolska”); **otawa**; **przynukać**; **seroka**, **syroka**; **skowroda**; **świniarnia** (rodzima innowacja); **tłoka** (relikt prasłowiański); **tok** (relikt rodzimy); **żenich**, **żeniuch** (relikty prasłowiańskie i ogólnosłowiańskie);

3. wyrazy nie do końca przejrzyste i jednoznaczne co do swojej proveniencji: **cedzilka**, **cedzilko**; **cot**; **liszka**, **liszny**, **liszni**; **drahle**, **dragle**, **dryhle**, **drygle**; **huba**, **hubka** (na południu wpływ czeski i słowacki, na wschodzie – ukraiński); **siewiec**; **kulhać** (ps. **kuljbgati*, „innowacja czesko-słowacko-polsko-ruska”; $g > h$ – wpływ czeski, słowacki, ruski); **lastówka**, **lasztówka**, **lastówka**, **lasztówka**; **mi(e)-zyniec**, **mizynek** (rodzime, z rutenizacją fonetyczną); **pluszczyć** (synchronicznie białorutenizm, diachronicznie – białorusko-ukraińsko-polska (mazowiecka) innowacja semantyczna); **przynuka** (rodzime lub spolszczona fonetycznie pożyczka ruska); **świniniec** (zapożyczenie lub lokalna (Mazury) innowacja); **winohrad**, **winograd** (dwa źródła zapożyczenia: morawsko-słowackie i ukraińskie).

Wyniki zabiegów interpretacyjnych autorów monografii należy ocenić pozytywnie. Ich decyzje są za każdym razem wyważone i odpowiednio uargumentowane. Niekiedy, o czym już była mowa wyżej, nie byli oni w stanie podjąć jednoznacznej decyzji w kwestii pochodzenia badanych leksemów, co należy przyjąć ze zrozumieniem i akceptacją. Podkreślenia wymaga fakt, że tego rodzaju badania leksyki pogranicza są bardzo trudne, pracochłonne i żmudne, a ich ostateczne rezultaty nie zawsze przynoszą w pełni zadowalające rezultaty. Wszakże autorom omawianej pracy na pewno nie można zarzucić jednego: nie podejmują nigdy decyzji, nie rozważywszy przedtem starannie wszystkich argumentów za i przeciw, wykazując się przy tym dużą ostrożnością i rozwagą w podjęciu ostatecznego rozstrzygnięcia.

Trzeba także pochwalić autorów za to, że wyposażyli swoją publikację w szereg dodatków, które znakomicie ułatwiają jej studiowanie. Chodzi tu o: a) mapy omawianych obszarów, mające wprawdzie charakter schematyczny, przedstawiający miejscowości w sposób orientacyjny, ale stanowiące niezastąpioną pomoc w śledzeniu zasięgów analizowanych leksemów. To kolejno: (mapa 1, s. 12) pogranicze polsko-litewsko-białoruskie, (mapa 2, s. 13) pogranicze polsko-białorusko-ukraińskie, (mapa 3, s. 14) pogranicze litewsko-łotewsko-białoruskie, (mapa 4, s. 15) pogranicze polsko-białoruskie, (mapa 5, s. 16) pogranicze polsko-ukraińskie, część północna, (mapa 6, s. 17) pogranicze polsko-ukraińskie, część południowa, b) spis miejscowości, z których pochodzi cytowany materiał leksykalny (s. 343–398), c) pierwodruki, czyli uporządkowane w kolejności chronologicznej publikowane wcześniej artykuły poświęcone tej samej problematyce (s. 401–402), d) Summary (s. 403–404), e) indeks wyrazów (s. 405–441).

Autorzy publikacji nie dają dużego pola do popisu recenzentowi, który w poczuciu dobrze spełnionego obowiązku chciałby wskazać na jakieś uchybienia

i niedociągnięcia pracy lub co nieco dodać od siebie czy też wprowadzić jakieś uzupełnienia i modyfikacje. A oto garść uwag, które nie wpływają w sposób istotny na ogólną wysoką ocenę pracy:

1. na s. 158–160 autorzy przytoczyli etymologię wyrazów *kozytać* ‘łaskotać, łechtać’, *kozytki* ‘łaskotki’ za ESBM (t. 4: 94–95), podtrzymując stanowisko J. Karłowicza (SWO 308) o związku tychże z wyrazem *koza* (brus. *kazá*), co tłumaczy się tym, że osoba łaskocząca kogoś wysuwa dwa palce na kształt kozich rogów. Wychodzą przy tym od postaci **kozitati*, nie objaśniając wszakże, dlaczego współczesna białoruska postać czasownika zawiera element *-yt-* (por. brus. *казытаць*), nie *-it-* (**казітаць*), tak jak byśmy tego oczekiwali;

2. na s. 67 czytamy: „Brak natomiast potwierdzeń tego znaczenia [‘galareta mięsna’ – *F.*] w materiałach ukraińskich”. Co nieco znajdujemy jednak w *Słowniku gwar zachodniopoleskich* H. Arkuszyna, por. *квашална* [кв́ашална, кв́ашелна, кваш́елна], *квашелина* [квашел́іна, квашел’іна, квашил’іна, квашал’іна, кв́ашилина] kulin. ‘galareta mięsna’, *квашилини* [квашил́іни] l. mn. kulin. ‘ts.’, *кваші* [кв́аш’і] l. mn. kulin. ‘ts.’ (Arkuszyn, t. 1: 216–217);

3. na s. 85 podano, że według ESUM (1: 557), ukr. dial. *гольопа* ‘udo’, *гольопа* ‘zad koński’ powstało w wyniku kontaminacji ukr. *гáли* ‘łydki’ i *хопа* (tu wkrađ się błąd: nie chodzi bynajmniej o *хопа*, lecz o *жопа* ‘anus’). Trudno jednak zgodzić się z taką etymologią. O ile pierwszy składnik tej osobliwej kontaminacji można by jeszcze od biedy zaakceptować, por. też brus. dial. *гáлы* ‘pośladki’, *гал’ы* ‘łydki’, co być może nawiązuje do ps. **golъ* ‘goły’ (ESBM, t. 3: 20; 36), chociaż wtedy oczekiwalibyśmy nieco innej postaci finalnej: **галопа*, zamiast *гальопа*, o tyle doszukiwanie się w *-опа* rusycyzmu *жопа* nie wydaje się raczej prawdopodobne. Inaczej do sprawy podchodzi badacz białoruski P.U. Scjac’ko, który dialektalne formacje białoruskie o zbliżonej strukturze formalnej traktuje jako derywaty z regionalnym nieproduktywnym sufiksem *-ёпа*, por. *галёпа* i *галёпа* ‘beztroska dziewczyna’, od *гал’яць* ‘biegać bez celu, bez zajęcia’, *пясцёпа* ‘piastun, piastunka’ (Scjac’ko 39). Co ciekawe, ESBM (t. 3: 38) uznał czasownik *гал’яць* za niejasny i niepotwierdzony w innych źródłach. Natomiast autor *Słownika współczesnych nazwisk ukraińskich w dwóch tomach* Ju. Red’ko skłonny byłby wyprowadzać nazwisko *Гальопа/Гольопа* od dialektalnego przysłówka *галопа* (= *галопом*) ‘galopem’, co też wydaje się kwestią dość dyskusyjną. Etymologia interesującego nas wyrazu, jak widać, jest ciągle kwestią otwartą i wymaga dalszych poszukiwań, co nie może z oczywistych powodów być przedmiotem niniejszej recenzji. Natomiast w tym miejscu chciałbym jedynie zwrócić uwagę na obecność licznych jego wariantów fonetyczno-słowotwórczych występujących w ukraińskich gwarach zachodniopoleskich, por. *гальонка* ‘staw kolanowy’, *гальопа*, *гальоца* ‘łydka’ (Arkuszyn, t. 1: 84–85), *гольопа* ‘ts.’, 2. ‘tylna noga krowy (z mięsem)’, *гольопатий* l. ‘człowiek z grubą łydką’, 2. ‘długonogi’, *гольопка* ‘kość udowa zwierzęcia’, *гольоца* l. ‘noga zwierzęcia’, 2. ‘noga ludzka i zwierzęca’, 3. ‘kość nogi bez mięsa’, 4. ‘udo świni’ (tamże s. 99–

100). Powinny one być wzięte pod uwagę przy dalszych penetracjach etymologicznych.

4. w *Zakończeniu* (s. 303–310), omawiając cechy formalne decydujące o uznaniu danego wyrazu za zapożyczenie wschodniosłowiańskie, autorzy przytaczają w charakterze ilustracji danego zjawiska przykłady, które nie były przedmiotem analizy w omawianej pracy, np. *hołoble*, *hreczka*, *duha*, *rubel*, *bołtać*, *boltun*, *berda*, *berdo*, *brzechać*, *ciłuszka*, *cyłuszka*. Powoduje to pewną dezorientację. Czytelnik dopiero po pewnym czasie orientuje się, że wyrazy te były przedmiotem analizy w części I.

Jak zdołałem się zorientować, warszawscy slawiści wcale nie mają zamiaru spocząć na laurach. Pracują z zapalem nadal. Należy im zatem życzyć powodzenia w tym wytrwałym i systematycznym dążeniu do ostatecznego uporządkowania i wyjaśnienia wszystkich kwestii odnoszących się do zjawisk leksykalnych pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego.

Literatura

- Arkuszyn = Аркушин Г., 2000, *Словник західнополіських говірок*, т. 1, Луцьк.
 ESBM = *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, рэд. В.У. Мартынаў, т. 3, Мінск 1985, т. 4, Мінск 1988.
 ESUM = *Етимологічний словник української мови*, 1982–2012, гол. ред. О.С. Мельничук, т. 1–6.
 Lewaszkiewicz T., 2020, *Przełomowa książka o polsko-wschodniosłowiańskim pograniczu językowym*, „Rocznik Slawistyczny”, t. 69, s. 213–222.
 Red’ko = Редько Ю., 2007, *Словник сучасних українських прізвищ у двох томах*, т. 1: A–M, Львів.
 Rembiszewska D.K., Siatkowski J., 2018, *Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe*, Warszawa.
 Rembiszewska D.K., Siatkowski J., 2021a, *Nawiązania czy pożyczki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskich?* Cz. V, „Rocznik Slawistyczny”, t. 70, s. 101–147.
 Rembiszewska D.K., Siatkowski J., 2021b, *Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe. Część 2.* – Warszawa.
 Sciac’ko = Сцяцько П.У., 1977, *Беларускае народнае словаўтварэнне. Афіксальныя назоўнікі*, Мінск.
 SWO = Karłowicz J., 1894–1905, *Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia używanych w języku polskim*, Kraków.

References

- Arkushyn G., 2000, *Slovnnyk zakhidnopolis'kykh hovirok*, Vol. 1, Luts'k.
- ESBM = *Etymalohichny slovník byelaruskay movy*, ed. V.U. Martynaw, Vol. 3, Minsk 1985; Vol. 4, Minsk 1988.
- ESUM = *Etymolohichnyy slovník ukrayins'koyi movy*, 1982–2012, ed. O.S. Mel'nychuk, Vols. 1–6.
- Lewaszkievich T., 2020, *Przełomowa książka o polsko wschodniosłowiańskim pograniczu językowym*, „Rocznik Sławistyczny”, Vol. 69, pp. 213–222.
- Red'ko Yu., 2007, *Slovník suchasnykh ukrayins'kykh pryzvyshch u dvokh tomakh*, Vol. 1: A–M, L'viv.
- Rembiszewska D.K., Siatkowski J., 2018, *Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe*, Warszawa.
- Rembiszewska D.K., Siatkowski J., 2021a, *Nawiązania czy pożyczki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskich?* Cz. V, „Rocznik Sławistyczny”, Vol. 70, pp. 101–147.
- Rembiszewska D.K., Siatkowski J., 2021b, *Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe. Część 2*, Warszawa.
- Stsyats'ko P.U., 1977, *Byelaruskaye narodnaye slovavtvarennye. Afiksaly nyia nazovniki*, Minsk.
- SWO = Karłowicz J., 1894–1905, *Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia używanych w języku polskim*, Kraków.

Summary

Continuation of the research on the Polish and East Slavic language borderland

As in the first part I (Warsaw 2018) the main research goal of the authors is distinguishing East Slavic borrowings from Polish archaisms. These units could be explained as a parallel, convergence, or Polish and Ruthenian neologisms in the Polish language area as a consequence of interference. The detailed and comprehensive analysis considering geographic, chronological and etymological aspects of the selected lexical items, allowed the authors to establish the provenance of the researched vocabulary in a precise and reliable way. The paper is exemplary both in terms of content and applied methodology.

Keywords: Polish and East Slavic language borderland, lexis, loanwords, Polish and Ruthenian archaisms and neologisms, etymologically unclear vocabulary.